

LEIDRAAD VOOR COMPLOT THEORIEËN

COMPACT

[Comparative Analysis of Conspiracy Theories]

COMPACT [‘Comparative Analysis of Conspiracy Theories’] is een door de EU gefinancierd *COST Action* onderzoeksnetwerk van 150 Europese academici die de oorzaken en gevolgen van complot theorieën onderzoeken. Voor meer informatie, zie: www.conspiracytheories.eu

Auteur:

COMPACT Education Group

Medewerking:

Michael Butter, Ela Drązkiewicz, Asbjørn Dyrendal, Jaron Harambam, Daniel Jolley, Olivier Klein, Peter Knight, Péter Krekó, Stephan Lewandowsky, Claus Oberhauser

Ontwerp:

Peter Knight

Download:

Deze brochure kan worden gedownload van: www.conspiracytheories.eu

Een volledige versie van het onderdeel (“The Conspiracy Theory Handbook,” door Stephan Lewandowsky en John Cook) kan worden gedownload van <http://sks.to/conspiracy>

Maart 2020

Publicatie onder de *Creative Commons License* (CC BY-NC-SA 4.0)

Afbeelding: door Pete Linforth van Pixabay

Inhoudsopgave

1	COMPLOT THEORIEËN BEGRIJPEN	4
1.1	Wat is een complot theorie?	4
1.2	Zijn complot theorieën hetzelfde als 'fake news'?	5
1.3	Werd de term "complot theorie" bedacht door de CIA?	5
1.4	Hoe werken complot theorieën?	5
1.5	Wat is het verschil tussen complot theorieën en echte complotten?	6
1.6	Wie geloven in complot theorieën?	7
1.7	Waarom geloven mensen in complot theorieën?	8
1.8	Hoe ontwikkelden complot theorieën zich door de tijd heen?	9
1.9	Wat is het effect van internet op complot theorieën?	9
1.10	Zijn complot theorieën gevaarlijk?	10
1.11	Welk verband bestaat tussen complot theorieën en populisme?	10
	LITERATUUR SUGGESTIES	11
2	AANBEVELINGEN HOE OM TE GAAN MET COMPLOT THEORIEËN	12
2.1	Waarom zijn complot theorieën zo lastig te hanteren?	12
2.2	Vaststelling dat complot theorieën niet irrationeel maar politiek zijn.	13
2.3	De verspreiding van complot theorieën inperken	13
2.4	Een aanpak tegen complot theorieën	14
2.5	Complottheorieën ontzenuwen	14
2.6	Het brede publiek tegen complot theorieën beschermen	15
2.7	Waarom weerleggen niet werkt: vasthoudenende complot theoristen	16
2.8	Lessen vanuit de-radicaliseringsprogramma's	16
	VERWIJZINGEN	18

1 Complot theorieën begrijpen

Complot theorieën – het geloof of de veronderstelling dat gebeurtenissen heimelijk worden gemanipuleerd door bepaalde machtige krachten achter de schermen – komen voor in alle moderne samenlevingen. Gedurende de laatste twintig jaar is hun betekenis en populariteit steeds verder toegenomen, zeker op het internet. Sommige complot theorieën kunnen onschuldig zijn en vermakelijk ofwel gebaseerd op een gezonde dosis relativering of scepsis. Soms kunnen ze ook gevaarlijk worden. Ze kunnen ertoe leiden dat mensen hun vertrouwen verliezen in medische of wetenschappelijke kennis, of dat mensen zich niet meer met politieke vraagstukken (willen) bezig houden, en zelfs kunnen ze leiden tot uitbraken van geweld. Complot theorieën betekenen daarom een uitdaging voor een grote groep van mensen en instellingen. Deze korte leidraad geeft een overzicht van dit verschijnsel.

1.1 Wat is een complottheorie?

Complot theorieën dragen de veronderstelling in zich dat toeval niet bestaat, dat niets is wat het lijkt, en dat alles met elkaar is verbonden. Met andere woorden, ze suggereren dat een groep van kwaadwillende personen, samenzweerdere, heimelijk achter de schermen alles wat er gebeurt bestuurt en coördineert. Vaak stellen dit soort theorieën de samenzweerdere voor als een soort vijand van de mensheid. Complot theorieën verdelen op deze manier de wereld in goed en kwaad, een soort wij-tegen-zij. Vaak laten ze weinig ruimte voor twijfel of meer complexiteit. Ze suggereren dat je onder de oppervlakte moet kijken om de acties en intenties te doorgronden van samenzweerdere die natuurlijk moeite doen hun kwade bedoelingen verborgen te houden. Complot theorieën claimen vaak in te gaan tegen de heersende opinie. De veronderstelling is daarmee dat als je diep genoeg graaft, verborgen connecties tussen mensen, instellingen en gebeurtenissen zullen blijken die verklaren wat er werkelijk aan de hand is. Zulke veronderstellingen zorgen vaak voor een controverse met moderne sociale wetenschappen, die het belang van de erkenning van toevalligheden, onzekerheden en onbedoelde effecten benadrukken. Complot theorieën suggereren dat historische gebeurtenissen altijd het resultaat zijn van opzettelijk handelen, en niet zozeer van meer abstracte sociale krachten of het gevolg van de heersende maatschappelijke structuur. Dergelijke theorieën komen overigens niet zomaar uit de lucht vallen. Vaak zijn het reacties – ondanks hun verdraaid en eenvoudig beeld en uitleg – op werkelijke problemen en angsten in de maatschappij.

1.2 Zijn complot theorieën hetzelfde als ‘fake’ nieuws?

Zeker niet, hoewel ze in publieke discussies vaak op dezelfde manier behandeld worden. Strikt genomen zijn er ook verschillen. Ten eerste, niet alle ‘fake’ nieuws’ claimt dat er een duister complot gaande is. Ten tweede, diegenen die misinformatie verspreiden weten dat vaak maar al te goed. Zij doen dat juist om opzettelijk verwarring te stichten, hun gehoor te mobiliseren of tegenstanders door het slijk te halen. Daarmee in tegenstelling gelooft de meerderheid van personen die complot theorieën verspreiden hun boodschap vaak oprecht. Zij zijn overtuigd dat ze helpen de waarheid boven tafel te krijgen. Echter, er zijn ook personen die complot theorieën verspreiden om geld mee te verdienen, ofwel voor politiek gewin. Zeker in dit digitale tijdperk zijn er vast en zeker mensen die geldelijk gewin hebben genoten door de verspreiding van complot theorieën waar ze zelf niet volledig van overtuigd zijn. Net zoals populistische politici die complot theorieën gebruiken om hun achterban aan te spreken. In dit soort gevallen hebben ‘fake’ nieuws en complot theorieën dus ook enkele kenmerken gemeen.

1.3 Werd de term “complot theorie” uitgevonden door de CIA?

Er is een complot theorie in omloop die vermeldt dat de CIA de term complot theorie heeft bedacht om critici van de officiële versie van de toedracht bij de moord op president J.F. Kennedy te stigmatiseren. Het is wel een feit dat de toedracht van een gebeurtenis die het label complot theorie krijgt, doorgaans zodanig wordt bestempeld wanneer het als een irreële weergave van de werkelijkheid wordt beschouwd, geen verdere aandacht rechtvaardigt en dat diegenen die er geloof aanhechten een beperkt zicht hebben op de gebeurtenis als zodanig en zelfs wel eens psychologische problemen (kunnen) hebben. Het gebruik van de term als zodanig kan dus nogal beledigend zijn. Verder heeft de CIA de term niet uitgevonden. De uitdrukking werd in de moderne betekenis reeds gehanteerd door filosoof Karl Popper, en is sinds 1960 steeds meer in het dagelijks spraakgebruik terecht gekomen.

1.4 Hoe werken complot theorieën?

Omdat ze veronderstellen dat niets toevallig gebeurt beginnen complot theoretici vaak met de vraag ‘wie heeft er baat bij’, wanneer het gaat om een specifieke gebeurtenis, zoals 9/11, of een bepaalde historische ontwikkeling, zoals bijvoorbeeld de vluchtelingen crisis. Vaak maakt een complot theorie de gedachten sprong, van simpelweg het idee dat een groep personen voordeel heeft behaald bij het zich voordoen van een specifieke gebeurtenis, naar de vooronderstelling dat de groep het behaalde voordeel ontleent aan een gerichte en geheime planning om het zover te krijgen. Op dat moment gebruiken complot theoretici vaak de volgende twee retorische

instrumenten. Sommigen trachten met het expliciet presenteren van bewijzen hun stellingname te onderbouwen, terwijl bewijs van het tegendeel vaak steevast wordt genegeerd. Anderen gaan meer indirect te werk en proberen de officiële versie van een gebeurtenis te ontkrachten, of te wijzen op onevenwichtigheden. Vooral de laatstgenoemde handelwijze wordt in de laatste decennia veel gebruikt in westerse context, omdat complot theorieën vaak zichzelf tegenover 'opgelegde' kennis te weer stellen (dit laatste is in de afgelopen tijd meer complex geworden, mede gezien de regelmatige stellingnames van de Amerikaanse president die eveneens spreekt van specifieke 'complotten'). Het retorische middel 'ik vraag het alleen maar' maakt het voor complot theoretici mogelijk zien te onttrekken aan de beschuldiging dat zij complot theorieën verspreiden. Het antwoord op dit soort vragen duidt immers toch vaak op de impliciete veronderstelling dat een complot wel ten grondslag moet liggen aan een specifieke gebeurtenis.

1.5 Wat is het verschil tussen complot theorieën en echte complotten?

Complotten zijn er altijd geweest en zullen ook wel altijd blijven bestaan. Toch verschillen echte complotten – samenzweringen en heimelijke plannen achter de schermen waarvan het bestaan onomstotelijk is bewezen – wel degelijk van de complotten zoals die door theoretici in hun theorieën worden gebruikt, en wel op een aantal punten:

- Complotten die succesvol worden uitgevoerd zijn vaak gebeurtenissen. Vergeleken met de scenario's zoals de gebruikelijk zijn in complot theorieën, hebben echte complotten vaak een duidelijk en vastomlijnd doel, zoals als coup d'état of een aanslag. Sommige complot theorieën gaan ook wel over specifieke gebeurtenissen, maar veel vaker gaat het om zogenaamde 'systeem' of super complotten. Zulke theorieën suggereren dat specifieke groeperingen als de Vrijmetselaars of de Illuminatie in de geschiedenis geheime plannen en complotten smeedden. Ofwel dat andere groeperingen, bijvoorbeeld de Joden of de communisten, in het geheim samenwerken in groot verband om de wereld te controleren.
- Bij echte complotten werken over het algemeen een relatief klein aantal mensen samen (bewust of onbewust). In complot theorieën is vaak sprake van gebeurtenissen waarbij honderden of zelfs duizenden mensen betrokken zijn in een cover-up of een samenzwering. Zelfs bij eenvoudige gebeurtenissen wordt deze veronderstelling gedaan maar zeker ook bij grootschalige en uitzonderlijke supercomplotten die eeuwenlang achtereen duren. Het fingeren van de maanlanding of een zogenaamde 'inside-job' om de gebeurtenissen op 09/11 te laten plaatsvinden zou grote aantallen assistenten en helpers

noodzakelijk maken die naadloos met elkaar samenwerkten en dat tot op de dag van vandaag verborgen houden. Zulke scenario's zijn weinig realistisch, zo niet onmogelijk.

- Tot slot, echte complotten kunnen ook onbedoelde consequenties hebben. Er kunnen omstandigheden zijn die door de samenzweerders niet waren voorzien. In complot theorieën stelt men vaak dat alles middels bewuste en geplande actie tot stand komt. Zelden blijkt ruimte voor onvoorziene omstandigheden. De moord op Julius Caesar in 44 v. Chr. is een specifiek voorbeeld van een complot. Hij werd vermoord door een gerichte actie van 60 senatoren. Zoals wel vaker in echte complotten, is zo'n aantal daders al best aanzienlijk. Echter, vergeleken met de aantallen daders in complotten uit de complot theorieën is dit slechts een gering aantal. In de genoemde gebeurtenis en complot werd een beperkt doel op de korte termijn gerealiseerd: Caesar kwam aan zijn einde. Echter, de gebeurtenis had op de langere termijn weinig positief effect in het licht van het oorspronkelijke bedoeling, namelijk de consolidatie van de Romeinse Republiek. Het leidde tot een burger oorlog en vervolgens tot het grondvesten van het Romeinse Keizerrijk.

1.6 Wie gelooft in complot theorieën?

In het verleden werd geloof in complot theorieën vaak geassocieerd met paranoia of psychologische klachten. Echter, terwijl daar in individuele gevallen wel degelijk sprake van zou kunnen zijn, gaat het hier toch om een geloof dat meer wijdverspreid is. Een dergelijke verklaring lijkt daarmee zeker niet voldoende. Uit sommige recente peilingen blijkt dat grote delen van de bevolking in Europe of de VS geloof hechten aan een of meerdere complot theorieën. Vanuit psychologisch onderzoek blijkt dat mensen die zich machteloos voelen, of moeite hebben met het accepteren van onzekerheden, sneller de neiging hebben geloof te hechten aan dergelijke theorieën. Sommige studies hebben uitgewezen dat de neiging om dat soort theorieën te geloven te hechten lijkt af nemen naarmate het opleidingsniveau toeneemt. Tegelijkertijd is aangetoond dat mensen die geloof hechten in deze context uit alle geledingen van de samenleving komen, en van uiteenlopende etniciteit stammen. De meeste studies geven geen grote verschillen aan tussen mannen en vrouwen. Complot theoretici van mannelijke afkomst zijn wel vaak meer uitgesproken en zichtbaar. De reden hiervoor zou wellicht kunnen worden gevonden in een wijdverbreide discussie over masculiniteit in de Westerse wereld.

1.7 Waarom geloven mensen in complot theorieën?

Complot theorieën zijn aantrekkelijk omdat ze een belangrijke functie vervullen in de persoonlijke, sociale en politieke identiteit van mensen die er geloof aan hechten.

- Dergelijke theorieën geven de wereld betekenis omdat ze chaos en toeval uitsluiten. Ze maken de wereld meer begrijpelijk omdat ze een eenvoudige verklaring geven voor politieke en sociale ontwikkelingen. Ze bieden feitelijk een manier om met onzekerheden om te gaan en tegenstellingen op te lossen. Het is veel gemakkelijker voor sommige mensen om te geloven dat een groep kwaadwillende personen heimelijk achter de schermen met de scepter zwaaien dan dat men de mogelijkheid onder ogen moet zien dat helemaal niemand de scepter zwaait en zaken soms gewoon nu eenmaal gebeuren. Op deze manier lijken complot theorieën een soort gelijke functie te hebben als religie, met daarin een verklaring over hoe de wereld werkt met daarbij een gevoel van identiteit en zingeving. Zulke theorieën worden vaak ook geassocieerd met de neiging tot geloof in esoterische zaken en 'magie.'
- Complot theorieën leggen de verantwoordelijkheid voor politieke gebeurtenissen en maatschappelijke ontwikkelingen vaak bij specifieke mensen in plaats van meer abstracte of generieke krachten. Zij vormen een belangrijk middel bij een vorm van 'buiten jezelf' plaatsen: zij die erin geloven kunnen mogelijke zondebokken aan wijzen en een scherpe tegenstelling creëren tussen 'wij' – slachtoffers van een complot en 'zij' – namelijk de 'samenzweerdere.' Op deze manier kunnen zulke theorieën een sterk groepsgevoel teweeg brengen, en aan de andere kant aanhangers ook de mogelijkheid geven zichzelf te onderscheiden van anderen als leden van zo'n groep. Bijvoorbeeld: mensen die geloven in anti-vaccinatie theorieën kunnen op die manier duidelijk maken dat ze deel uitmaken van een gemeenschap die waarde hecht aan alternatieve geneeswijzen en een afwijkende leefstijl nastreven.
- Complot theorieën ontslaan degenen die erin geloven eigenlijk van alle verantwoordelijkheid. Immers, machtige samenzweerdere achter de schermen krijgen de schuld van hetgeen gebeurt, terwijl degene die gelooft in zo'n theorie geen enkele invloed heeft op ontwikkelingen of gebeurtenissen.
- Complot theorieën maken het mogelijk voor mensen die erin geloven zich te onderscheiden van de massa. Zulke theorieën worden in het Westen in laatste decennia steeds meer beschouwd als een vorm van gestigmatiseerde kennisontwikkeling, waarbij men het niet direct als sociaal aanvaardbaar acht erin te geloven. Degenen die dat dan

toch doen kunnen zich in zo'n geval troosten met de gedachte dat zij zich, anders dan de rest van de maatschappij, bewust zijn van wat er aan de hand is en dat ook doorgronden.

- Soms kunnen complot theorieën wel een manier zijn om kritiek of maatschappelijk ongenoegen te uiten over bijvoorbeeld het functioneren van publieke instellingen. Ze kunnen op die manier ook fungeren als politieke tegenwicht en een manier om gezag of autoriteit (bijv. ouders, leraren, heersende elites, etc.) ter discussie te stellen.

1.8 Hoe hebben complot theorieën zich in de loop van de tijd ontwikkeld?

Complot theorieën zoals hiervoor beschreven zijn niet altijd een standaard antropologisch of maatschappelijk gegeven geweest. De eerste keer dat dit soort theorieën zich voordeden in Europa was in de vroegmoderne tijd, met voorlopers in het oude Rome en Griekenland. Ze werden vervolgens 'geëxporteerd' naar de rest van de wereld. Vanaf het einde van de 16e eeuw tot ver in de 20e eeuw waren complot theorieën een geaccepteerde vorm van kennis waaraan geloof werd gehecht door zowel de heersende elites als door de 'gewone man.' Daarmee zijn complot theorieën dus niet altijd automatisch ook anti-officiële retoriek geweest. Vaak was de officiële verklaring van gebeurtenissen op zichzelf een complot theorie. Het lijkt erop dat zulke theorieën in de westerse wereld een proces van stigmatisering hebben ondergaan die maakte dat ze in de tweede helft van de 20^e eeuw van een algemeen geaccepteerde verklaring uitgroeiden tot een verwerpelijke vorm van interpretatie van de feiten. Buiten de westerse wereld heeft deze stigmatisering zich evenwel niet heeft voorgedaan. Daarmee kan worden gesteld dat in het Midden Oosten, of bijvoorbeeld in Rusland, complot theorieën gelden nog altijd als geaccepteerde verklaring van specifieke gebeurtenissen, en worden deze nadrukkelijk verkondigd door experts, ambtenaren, de media en ook academici.

1.9 Wat is het effect van het internet op complot theorieën?

Het is niet direct duidelijk of en in welke mate het internet heeft geleid tot een enorme of slechts bescheiden bijdrage aan de geloofwaardigheid van complot theorieën. Wel duidelijk is dat zulke theorieën meer herkenbaar zijn geworden, meer toegankelijk en zich ook sneller verspreiden. De vraag daarbij blijft vooralsnog of juist de ontwikkelde algoritmes voor platforms als YouTube gebruikers ertoe brengen een meer extreme inhoud te bekijken, of dat simpel de 'vraagzijde' en toegenomen interesse in alternatieve verklaringen via dit soort media een relevante factor zijn bij de groei van het aanbod. Onderzoek heeft wel aangetoond dat valse geruchten (bijvoorbeeld over het Zika virus) zich sneller verspreiden dan de correcties over de feitelijkheden. Daar staat tegenover dat verspreiding van complot theorieën niet tegelijkertijd een toename in het geloof

erin betekent; de stijging van het zogenaamde 'alt-right trolling' betekende dat complot geruchten via het internet verspreid werden om simpelweg een reactie uit te lokken, meer dan vanuit een werkelijk geloof erin. Net zoals bij voorgaande media revoluties heeft de groei van het internetgebruik ook invloed gehad op de vorm en uitingen van complot theorieën. Complot video's via YouTube en andere internet platforms spreken toch meer aan dan 'saai' boeken of pamfletten en 'flyers' van langer geleden. Daarbij komt nog dat de beperkte lengte en omvang van een enkele 'posting' ook heeft geleid tot een verschuiving van complot theorieën naar complot geruchten, met name omdat speculaties over een complot steeds meer worden verspreid zonder de bewijsvoering en geconstrueerde redeneringen die vroeger werden vermeld. Sommige commentatoren noemen dat een stijging van 'complotten zonder de theorie'.

1.10 Zijn complot theorieën gevaarlijk?

Niet alle complot theorieën zijn gevaarlijk; sommige zijn onschadelijk. Het gaat in deze vooral om de context: wie gelooft waarin, in welke situatie, en met welk resultaat. De theorieën waar wel problemen over ontstaan kunnen in meerdere opzichten schadelijk zijn:

- Complot theorieën kunnen als katalysator fungeren voor polarisatie en geweld. Omdat vaak een specifieke groep wordt bestempeld als samenzweers, die verantwoordelijk zijn voor de rampspoed, kunnen zij die in een dergelijke theorie geloven zichzelf geroepen voelen tegen hen als groep, instellingen of vertegenwoordigers, op te treden.
- Complottheorieën die vigerende medische kennis betwisten - bijvoorbeeld de theorieën die stellen dat wetenschappers verborgen houden dat vaccins leiden tot autisme of dat het HIV virus werd ontwikkeld in een militair CBRN laboratorium - kunnen natuurlijk leiden tot de situatie dat mensen zichzelf of hun kinderen niet laten inenten of onveilige seksuele omgang hebben.
- Complottheorieën kunnen leiden tot een gevoel van apathie over politieke vraagstukken ofwel populistische retoriek en partijen voeden. Mensen die geloven dat de verkiezingsfraude wordt gepleegd omdat kandidaten onder invloed staan van samenzweers, kunnen daarmee de neiging vertonen zich af te wenden van het politieke proces, of te stemmen op een populistische partij die zich voordoet als een waardig alternatief voor het corrupte systeem.

1.11 Welk verband bestaat tussen complot theorieën en populisme?

Medestanders van populistische partijen en bewegingen lijken gevoelig te zijn voor complot theorieën, en populistische politici bedienen zich van dit soort retoriek. Dit komt feitelijk omdat

zowel complot theorieën als ook populistische retoriek proberen politieke complexiteiten terug voeren naar een simpele oorzaak: de gewone man versus de (heersende) elite (ingeval van populisme); of slachtoffers versus samenzweerders (ingeval van een complot theorie). Als ondersteuning van populistische retoriek geeft een complot theorie vaak een gerichte verklaring voor het feit dat de elite handelt tegen de belangen van de 'gewone man' in. Vaak worden daaraan nog andere veronderstellingen zoals persoonlijke verrijking of opzettelijke 'wegkijken' toegevoegd. Vandaar dat complot theorieën regelmatig een bestanddeel vormen van populistische retoriek en ideologie, terwijl ze niet noodzakelijkerwijs voor waar worden aangenomen door leden van dit soort partijen of bewegingen, waarin ze rondgaan.

Verder lezen....

- Bartlett, J. and Miller, C. (2010) *The Power of Unreason: Conspiracy Theories, Counter-terrorism and Extremism*, <http://www.demos.co.uk/publications/thepowerofunreason>
- Bergmann, E. (2018) *Conspiracy and Populism: The Politics of Misinformation*. Palgrave Macmillan.
- Borenstein, E. (2019) *Plots Against Russia: Conspiracy and Fantasy After Socialism*. Cornell University Press.
- Brotherton, R. (2015) *Suspicious Minds: Why We Believe Conspiracy Theories*. Bloomsbury.
- Butter, M. and Knight, P. (eds) (2020) *The Routledge Handbook of Conspiracy Theories*. Routledge.
- Butter, M. (2020) *The Nature of Conspiracy Theories*. Polity Press.
- Byford, J. (2011) *Conspiracy Theories: A Critical Introduction*. Palgrave Macmillan.
- Douglas, K. et al. (2019) 'Understanding conspiracy theories'. *Political Psychology* 40, 3-35.
- Harambam, J. (2020) *Contemporary Conspiracy Culture: Truth and Knowledge in an Age of Epistemic Instability*. London: Routledge.
- Merlan, A. (2019) *Republic of Lies: American Conspiracy Theorists and Their Surprising Rise to Power*. Random House.
- Olmsted, K. (2009/2019) *Real Enemies: Conspiracy Theories and American Democracy, World War I to 9/11*. Oxford University Press.
- Qassam, C. (2019) *Conspiracy Theories*. Polity Press.
- Uscinski, J. (2018) (ed.) *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*. Oxford University Press.
- Uscinski, J. and Parent, J. (2014) *American Conspiracy Theories*. Oxford University Press.
- van Prooijen, J-W. (2018) *The Psychology of Conspiracy Theories*. Routledge.

2 Aanbevelingen over hoe om te gaan met complot theorieën.

2.1 Waarom zijn complot theorieën zo lastig ?

Echte complotten bestaan natuurlijk. Vaak worden die aan de kaak gesteld door *whistle-blowers* of door de media. Complot theorieën daartegenover zijn vaak een poging om belangrijke gebeurtenissen – of zelfs de loop van de geschiedenis - te verklaren in de context van een complot of intriges achter de schermen. Zulk giswerk is natuurlijk vaak speculatief. Een belangrijk kenmerk is daarbij dat complot theorieën vaak niet ondersteund door een deugdelijke bewijslast terwijl dat tegelijkertijd meestal geen oorzaak is om de theorie om aan populariteit te laten inboeten. Pogingen om via een gerichte communicatie strategie complot theorieën te ontkrachten zijn om ten minste twee redenen lastig:

- In tegenstelling tot allerlei stereotypen in de media zijn mensen die in complot theorieën geloven of zich ermee inlaten niet allemaal hetzelfde, en de rol die dit soort theorieën in hun leven speelt kan nogal verschillen. Soms dienen complot theorieën om een vorm van kritiek te uiten, of deel uit te maken van een gelijk-denkende gemeenschap. We moeten daarom goed onderscheid maken in de intensiteit en motivatie bij mensen die erin geloven.
- Geloof in complot theorieën is niet altijd het gevolg van gebrek aan kennis (in tijden van internet hebben we toch oneindig toegang tot grote hoeveelheden informatie). Vaak kunnen complot theorieën niet simpelweg gecorrigeerd worden met aanvullende onderbouwing. In plaats daarvan zullen we meer begrip moeten krijgen voor de weerstand die mensen (kunnen) voelen ten opzicht van het begrip ‘expertise.’
- Een aanvullend kenmerk van complot theorieën is dat ze zichzelf vaak in stand houden, ofwel een soort cirkel redenering worden. Met andere woorden: mensen die sterk geloof hechten aan dit soort theorieën hebben de neiging eventueel bewijs van het tegendeel te interpreteren als onderdeel van het bestaan van een complot. Hoewel complot theorieën soms niet anders zijn dan een vorm van scepsis (“een alternatieve verklaring kan evengoed waar zijn”), zijn mensen die in dit soort theorieën geloven in sommige gevallen zo diepgaand overtuigd dat ze moeilijk op andere gedachten te brengen zijn.
- Er zijn aanwijzingen dat te worden geconfronteerd worden met complot theorieën nadelig effect kan hebben, ook voor mensen die er niet in geloven. (b.v. Einstein & Glick 2015; van der Linden 2015; Jolley et al. 2019).

- Complot theorieën worden vaak in verband gebracht met politiek extremisme (van Prooijen et al. 2015) ofwel desinteresse en het zich aan de maatschappij onttrekken (bv. aan politieke processen).

Dit soort dilemma's leiden tot de conclusie dat pogingen tot communicatie in deze als uitgangspunt moeten hebben een noodzakelijk onderscheid te maken tussen de verschillende doelgroepen, en te onderkennen op welke wijze complot theorieën kunnen uitwerken binnen een specifieke individuele, politieke of sociale context. Er bestaat geen eenvoudige en eenduidige aanpak voor het probleem van complot theorieën. Bij de onderstaande aanbevelingen wordt daarom gekeken naar verschillende doelgroepen:

2.2 Vaststellen dat complot theorieën niet irrationeel maar politiek zijn.

Ondanks het feit dat complot theorieën vaak gebrekkige of incomplete argumentatie als kenmerk hebben, zijn niet allen die daarmee komen direct ook noodzakelijkerwijs als irrationeel te bestempelen. In dit verband zijn er ook aanwijzingen dat (afwijzing van) zulke theorieën vaak gebruikt worden als retorisch middel om ongemakkelijke conclusies uit de weg te gaan, een sterke gevoel van identiteit kunnen geven, ofwel specifieke politieke standpunten te uiten, inclusief zogenaamde dis-informatie van overheidswege (Yablokov 2015). Bijvoorbeeld, ontkenning van klimaat problematiek betekent vaak tegenstrijdige stellingnames (zoals de claim dat (a) temperatuur niet nauwkeurig kan worden gemeten, maar dat (b) de temperatuur mondiaal gezien toch is teruggelopen (Lewandowsky et al. 2016). Tegenstrijdigheidheden in logica kunnen dan wel in de argumentatie van complottheorieën voorkomen, maar daarmee geeft het afwijzen van klimaat sceptische opinies geen verklaring voor het feit dat mensen er in geloven, of waarom zij zich weerbarstig tonen bij de presentatie van tegenovergestelde feiten.

2.3 De verspreiding van complot theorieën inperken

De sociale media hebben bewerkstelligd dat om het even wie, ook zonder reputatie of *track-record* van expertise in een specifiek onderwerp, toch net zoveel gebruikers kan bereiken als de *mainstream* TV en traditionele media. Het gebruik van digitale media om grootschalige verspreiding van complot theorieën tegen te gaan is wel in ontwikkeling maar vooralsnog niet voorzien op grote schaal. Daartegenover staat dat eenvoudige psychologische interventies relatief veelbelovend lijken. Bijvoorbeeld: studie heeft aangetoond dat het delen van klimaat sceptische berichten op Facebook teruggebracht kon worden door een simpele interventie, waarbij mensen werden aangemoedigd vier vragen te beantwoorden voordat de berichten werden gedeeld (Lutzke et al. 2019):

- Herken ik de nieuwsorganisatie die het bericht naar buiten brengt?
- Is de informatie in het bericht geloofwaardig?
- Is het bericht geschreven in een stijl die ik zou verwachten bij een professionele nieuwsorganisatie?
- Is het bericht politiek gemotiveerd?

2.4 Een aanpak tegen complottheorieën.

Een andere manier om het publiek alert te maken is het creëren van bewustheid over de aard van complot theorieën voordat men die ergens tegenkomt. Bij dit proces van ‘ontmaskering’ of ‘voorbereiding’ kunnen twee elementen worden onderscheiden: (1) een expliciete waarschuwing vooraf ofwel (2) een vooropgestelde ontkenning van een argumentatie, waarmee dan een foutieve voorstelling van zaken wordt gepareerd. Als voorbeeld in dit verband: bij onderzoek naar complot theorieën met als thema ‘anti-vaccinatie’ werd vastgesteld dat mensen die op voorhand materieel ter beschikking kregen waarin de complottheorie werd ontzenuwd, minder snel beïnvloed werden door de inhoud ervan. Daartegenover, ingeval mensen eerst het materiaal van de complot theorie ter beschikking werd gesteld was tegenovergestelde argumentatie minder effectief. De conclusie in dit verband is dan ook dat het van groot belang is mensen alert te laten worden van gebrekkige argumentatie die nu eenmaal een kenmerk zijn van complottheorieën. Daarbij dient ook te worden aangetekend dat zo’n aanpak slechts werkt in een specifiek geval (van 1 theorie tegelijk), en zeker niet in algemene zin. Het is daarbij tevens goed te bedenken dat veel mensen die in complot theorieën geloven toch sceptisch zijn over het concept van ‘expertise’ en rationele argumenten.

2.5 Het ontzenuwen van complot theorieën.

Na het eventueel inperken en voorafgaande de-legitimering is directe ontmaskering wel de beste optie in dit verband. Onderzoek toonde toch wel aan dat confrontatie met complot theorieën kan leiden tot onbegrip over historische gebeurtenissen, maar dat het tegelijkertijd bewijzen van het tegendeel in een gestructureerde vorm zulk onbegrip juist doen afnemen (Nyhan & Zeitzoff 2017). Bij deelnemers aan het onderzoek, die niet direct doorgewinterde aanhangers van complot theorieën waren, werd aangetoond dat een dergelijke aanpak enige mate van effectiviteit liet zien, zoals:

- Berichten met bewijzen van het tegendeel (Warner en Neville-Shepard 2014)
- Berichten met een directe repliek (Schmid en Betsch 2019)

- Algoritmen en gebruiker gerelateerde correcties (Bode en Vraga 2018)

Daartegenover staan andere methodieken die beduidend minder effectief bleken:

- Het belachelijk maken van complot theorieën kan weliswaar leiden tot een inperking van hun geloofwaardigheid of acceptatie, maar ook tot automatische weerstand daartegen (Orosz et al. 2016).
- Hetzelfde geldt voor informatie berichten die heftig tegen de theorie ingaan ofwel tot doel hebben ‘een punt te maken’ in de discussie (Schmitt et al. 2018).
- Medelijden tonen voor mensen die in complot theorieën geloven is weinig succesvol gebleken (Orosz et al. 2016).

Anti-vaccinatie complot theorieën

In een serie van onderzoeken, waarbij representatieve groepen van deelnemers waren betrokken, hebben Schmid en Betsch (2019) aangetoond dat ontkenning van de veiligheid bij vaccinaties in het kader van complot theorieën kan worden weerlegd met gerichte informatieve boodschappen. Toen tijdens het onderzoek de suggestie over een complot middels prijsafspraken tussen de regering en de farmaceutische industrie *niet* werd weerlegd, daalde de bereidheid om zich te laten vaccineren aanzienlijk. Daarentegen, nadat de complottheorie was ontzenuwd door aandacht te vragen voor misleidende (retorische) technieken van de kant van aanhangers van zulke theorieën (bijv. door te wijzen op het feit dat onderzoek naar vaccinaties wordt uitgevoerd door onafhankelijk, publieke gefinancierde wetenschappers) of door foutieve aannames te corrigeren (door te benadrukken dat vaccinatie programma's de publieke gezondheid verbeteren), was het effect ervan weinig of geen. Het onderzoek toonde aan dat elke afzonderlijke techniek om een complot theorie te weerleggen – namelijk het wijzen op gebrekkige argumentatie ofwel het verschaffen van feitelijke informatie - op zich effectief is, maar dat de combinatie van beide niet direct leidden tot een grotere overtuigingskracht.

2.6 Het brede publiek beschermen tegen complot theorieën.

Aangezien het meegaan met of geloven in complot theorieën vaak voortkomt uit een gevoel van gebrek aan controle ofwel bij een situatie die als bedreigend wordt ervaren (Uscinski en Parent, 2014), lijken de volgende suggesties zinvol:

- Als mensen een gevoel van controle kunnen ankeren op voorhand (bijv. door zich een gebeurtenis te herinneren waar ze volledige controle hadden), kan dit helpen hun geloof in een complottheorie te verminderen (van Prooijen en Acker 2015).
- Het gevoel van vertrouwen en controle bij burgers neemt toe wanneer autoriteiten blijik geven van het zorgvuldig doorlopen van besluitvormingsprocedures (van Prooijen 2018).

- Het verdient aanbeveling mensen te stimuleren analytisch te denken in plaats van op hun intuïtie te bouwen (Swami et al. 2014).

2.7 Waarom weerleggen niet werkt: doorgewinterde aanhangers

Het ontzenuwen van complot theorieën is lastiger op het moment dat het om mensen gaat die diepgaand geloof koesteren in een of meerdere theorieën. Wanneer mensen aan een theorie geloof hechten, lijken ze ook vaak in meerdere theorieën te geloven, aangezien ze alle politieke en historische context door die bril bezien. Een online omgeving creëert daarbij nog eens een ‘echo-chamber’ en een eigen ‘bubble’ waarin men zich kan begeven. Recente studie heeft aangetoond dat mensen die doorgewinterde aanhangers zijn van complot theorieën vaak nog fanatieker werden als ze materiaal ter beschikking kregen dat de theorieën probeert te ontmaskeren (Zollo 2017). Het lijkt erop dat ze sneller geneigd zijn te stoppen met het kennis nemen van complot nieuws als ze helemaal niet aan het ontmaskeren ervan bloot werden gesteld. In zulke gevallen maakt de poging de theorie te ontzenuwen de zaak nog erger. In een online omgeving kunnen bijdragen van individuele gebruikers buitensporige invloed krijgen, terwijl die ook lastig te bereiken zijn. Recent onderzoek in dit verband wees uit dat op de Reddit website, gewijd aan complot theorieën, slechts 5% van de gebruikers verantwoordelijk was voor twee derde van alle commentaren. De meest actieve gebruiker schreef bijdragen die ruim twee keer de lengte van de ‘Lord of the Rings’ trilogie aan tekst bevatten.

2.8 Lessen vanuit de-radicaliseringsprogramma’s.

Complot theorieën vormen van een belangrijk onderdeel van politieke extremisme. Onderzoek naar de-radicalisering geeft daarom enkele nuttige handvatten over manieren hoe om te gaan met overtuigde aanhangers van complot theorieën:

- Betrouwbaarheid voor degenen die de boodschap brengen is belangrijk. Een voormalig lid van een complot theorie gemeenschap door mensen die eruit zijn gestapt (“exiters”) worden vaak als positief ervaren en slaan beter aan dan van anderen (Schmitt et al. 2018).
- De beste aanpak lijkt in deze om te trachten begrip te tonen en brug te slaan naar de andere partij. Interventies moeten zich vooral richten vooral op het creëren van een open blik, en daarbij is het geven van het goede voorbeeld de beste insteek. (Ponsot et al. 2018).
- Mensen die complot theorieën aanhangen zien zichzelf vaak als kritische denkers, die zich niet laten misleiden door meer officiële versies van gebeurtenissen. Men kan hierbij

aansluiten door te onderstrepen dat een kritische blik relevant is, maar dat die blik zich ook kan richten op de complot theorie in kwestie (Voogt 2017).

- Het is van belang adequate analyse van het thema van een complot theorie te doen, alvorens men een poging doet deze te ontzenuwen. Een voorbeeld daarvan zijn de vergeefse pogingen van de regering van de VS om complot theorieën over de *afwezigheid* van massavernietigingswapens bij de invasie van Iraq (2003) te ontzenuwen, terwijl gebrekkig (gebruik) van inlichtingen informatie een belangrijk element vormde in het publieke debat (Aistrophe 2016).

Verwijzingen:

- Aistrophe, T. (2016). *Conspiracy theory and American foreign policy*. Manchester University Press.
- Bode, L., and Vraga, E. K. (2018). 'See something, say something: Correction of global health misinformation on social media'. *Health Communication*, 33, 1131-1140.
- Einstein, K. L., and Glick, D. M. (2015). 'Do I think BLS data are BS? The consequences of conspiracy theories'. *Political Behavior*, 37, 679-701.
- Jolley, D., and Douglas, K. M. (2017). 'Prevention is better than cure: Addressing anti-vaccine conspiracy theories'. *Journal of Applied Social Psychology*, 47, 459-469.
- Jolley, D., Meleady, R., and Douglas, K. M. (2019). 'Exposure to intergroup conspiracy theories promotes prejudice which spreads across groups'. *British Journal of Psychology*.
- Klein, C., Clutton, P., and Polito, V. (2018). 'Topic modeling reveals distinct interests within an online conspiracy forum'. *Frontiers in Psychology*, 9.
- Lewandowsky, S., Cook, J., and Lloyd, E. (2016). 'The "Alice in Wonderland" mechanics of the rejection of (climate) science: Simulating coherence by conspiracism'. *Synthese*, 195, 175-196.
- Lutzke, L., Drummond, C., Slovic, P., and Arvai, J. (2019). 'Priming critical thinking: Simple interventions limit the influence of fake news about climate change on Facebook'. *Global Environmental Change*, 58, 101964.
- Nyhan, B., and Zeitzoff, T. (2017). 'Fighting the past: Perceptions of control, historical misperceptions, and corrective information in the Israeli-Palestinian conflict'. *Political Psychology*, 39.3, 611-631.
- Orosz, G., Krekó, P., Paskuj, B., Tóth-Király, I., Böthe, B., and Roland-Lévy, C. (2016). 'Changing conspiracy beliefs through rationality and ridiculing'. *Frontiers in Psychology*, 7, 1525.
- Ponsot, A. S., Autixier, C., and Madriaza, P. (2018). 'Factors facilitating the successful implementation of a prevention of violent radicalization intervention as identified by front-line practitioners'. *Journal for Deradicalization*, (16), 1-33.
- Schmid, P., and Betsch, C. (2019). 'Effective strategies for rebutting science denialism in public discussions'. *Nature Human Behavior*, Jun 24: 1.
- Schmitt, J. B., Rieger, D., Ernst, J., and Roth, H.-J. (2018). 'Critical media literacy and islamist online propaganda: The feasibility, applicability and impact of three learning arrangements'. *International Journal of Conflict and Violence*, 12, 1-19.
- Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S., and Furnham, A. (2014). 'Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories'. *Cognition*, 133, 572-585.
- Uscinski, J. E., and Parent, J. M. (2014). *American conspiracy theories*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- van der Linden, S. (2015). 'The conspiracy-effect: Exposure to conspiracy theories decreases pro-social behavior and science acceptance'. *Personality and Individual Differences*, 87, 171-73.
- van Prooijen, J.-W., and Acker, M. (2015). 'The influence of control on belief in conspiracy theories: Conceptual and applied extensions'. *Applied Cognitive Psychology*, 29, 753-761.
- van Prooijen, J.-W., Krouwel, A. P. M., and Pollet, T. V. (2015). 'Political extremism predicts belief in conspiracy theories'. *Social Psychological and Personality Science*, 6(5), 570-578.
- van Prooijen, J.-W. (2018). 'Empowerment as a tool to reduce belief in conspiracy theories'. In *Conspiracy theories and the people who believe them* (pp. 432-442). Oxford University Press.
- Voogt, S. (2017). 'Countering far-right recruitment online: CAPE's practitioner experience'. *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*, 12, 34-46.
- Warner, B. R., and Neville-Shepard, R. (2014). 'Echoes of a conspiracy: Birthers, truthers, and the cultivation of extremism'. *Communication Quarterly*, 62, 1-17.
- Wood, M. J. (2018). 'Propagating and debunking conspiracy theories on Twitter during the 2015-2016 zika virus outbreak'. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 21, 485-490.
- Yablokov, I. (2015). 'Conspiracy theories as a Russian public diplomacy tool: The case of Russia Today (RT)'. *Politics*, 35, 301-315.
- Zollo, F. et al. (2017). 'Debunking in a world of tribes'. *PLOS ONE*, 12 (7).

